

УДК 101.8..303.33.4

**АНАЛІЗ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОГО
ДИСКУРСУ ЗАСОБАМИ ІСТОРІЇ
ФІЛОСОФСЬКИХ ПОНЯТЬ**
**ANALYSIS OF HISTORICAL AND
PHILOSOPHICAL DISCOURSE BY MEANS OF
THE HISTORY OF PHILOSOPHICAL CONCEPTS**

Гнатюк Я. С.,

кандидат філософських наук, доцент,
Прикарпатський національний університет
ім. Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна),
e-mail: j.s.hnatiuk@gmail.com

Hnatiuk Ya. S.,

Candidate of Philosophy, docent, Vasyl Stefanyk
Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk,
Ukraine), e-mail: j.s.hnatiuk@gmail.com

Досліджуються методологічні можливості історії понять та її зв'язок з історією філософських понять і дискурс-аналізом філософських текстів. Окреслюються їхні функції у процесі культурної предикації. Наголошується на їхньому значенні при забезпеченні адекватного перекладу з мови історичної на мову актуальної культури.

Ключові слова: історія понять, історія філософських понять, дискурс-аналіз, культурна предикація, історична культура, актуальна культура.

The article deals with the methodological possibilities of the history of concepts and its connection with the history of philosophical concepts and the discourse-analysis of philosophical texts. Their functions are outlined in the process of cultural prediction. It is emphasized on their meaning in providing adequate translation from the language history to the language of actual culture.

Keywords: history of concepts, history of philosophical concepts, discourse analysis, cultural prediction, historical culture, actual culture.

Адекватним методологічним засобом аналізу поняттєвої мови історико-філософського дискурсу є історія філософських понять. Вона набула самостійного статусу в процесі відособлення від історії понять.

За Г. Гадамером, історія понять є філософією [1, с. 26]. На думку Р. Козеллека, навпаки, історія понять – це історія як наука. Хоча, зазначав він, методи історії понять запозичені з «історії філософських термінів, семасіології та ономасіології, результати яких завжди піддаються перевірці шляхом тлумачення текстів і можуть отримати своє пояснення на їх матеріалі» [2, с. 114]. Отже, з погляду Р. Козеллека, історія понять за своєю природою і сутністю – міждисциплінарна теорія. Вона містить здобутки суміжних наук і дисциплін – філософії, семантики, історичної філології тощо. Крім того, історія понять базується на герменевтиці, зокрема на герменевтиці тексту і герменевтиці досвіду, оскільки спрямована виключно на текст і його розуміння.

За Р. Козеллем, історія понять є – наука «творення історії з двох способів буття: спогадів/пам'яті та очікувань/сподівань» [3, с. 353]. Тому її основні поняття – «простір досвіду» і «горизонт очікувань», або, більш стисло, «досвід» і «очікування».

Категорії «досвід» та «очікування», вважав Р. Козеллек, «майже дорівнюють історичним категоріям простору й часу» [3, с. 352]. Ця поняттєва

пара «позначена відносинами переплетіння, перехрещення, а не альтернативи, більше того, часто одне без іншого неможливе. Немає очікувань без досвіду й досвіду без очікувань, або сподівань» [3, с. 353]. Досвід та очікування, стверджував Р. Козеллек, – це «дві категорії, що, завдяки переплетінню минулого й майбутнього, володіють здатністю тематизації історичного часу» [3, с. 354].

Р. Козеллек дефінітивно специфікував категорії «досвід» та «очікування» так. Насамперед він запропонував таке визначення досвіду: «Досвід є минулим, дійсним у сучасності, події якого вкарбовані в неї та можуть спливати в пам'яті. І раціональні напрацювання, і несвідомі типи поведінки, присутність яких у знаннях не є необхідною, рівним чином об'єднуються в досвіді. Крім того, в досвіді кожної людини, що передається поколіннями чи інституціями, завжди міститься та зберігається чужий досвід. У цьому сенсі віддавна побутувало розуміння історії як учення про чужий досвід» [3, с. 355]. Наголошуючи на характерних ознаках досвіду, Р. Козеллек підкреслював, що «досвід відрізняє те, що він є результатом ментального опрацювання, наявного в минулому, може уявити собі його зараз, і що він насичений дійсністю, вбирає в себе використані чи упущені можливості» [3, с. 357].

На думку Р. Козеллека, досвід, нагромаджений одного разу, може з часом змінюватися. При цьому «відбувається нашарування та взаємне насичення різних пластів досвіду. Більше того, в них завдяки ефекту зворотної дії стрімко вриваються нові надії чи розчарування, нові очікування» [3, с. 358]. Простір досвіду, зауважував Р. Козеллек, «відкритий у напрямку майбутнього, сам розгортає перед нами горизонт очікувань» [3, с. 359].

Переходячи до визначення очікувань, Р. Козеллек зазначав, що «вони теж пов'язані з особистістю й водночас є надсуб'єктивними, очікування теж плекаються в сьогоденні, тобто є осучасненим майбутнім, вони спрямовані на «те, чого поки що немає», на те, що не стало надбанням досвіду, не освоєне ним. Надія і страх, бажання й воля, стурбованість, але й раціональний аналіз, рецептивне споглядання чи цікавість, – усе це входить в очікування, є його конститутивними елементами» [3, с. 355].

На переконання Р. Козеллека, краще і точніше послугуватися метафорою «горизонту очікувань», ніж «простору очікувань». Тому, що «горизонт означає ту лінію, за якою в майбутньому знову відкривається новий простір досвіду, нині ще недоступний погляду» [3, с. 357]. Як відзначав Р. Козеллек, «прорив горизонту очікувань творить новий досвід». За таких обставин, «час обганяє очікування, і це явище по-новому впорядковує співвідношення між нашими двома величинами» [3, с. 358].

Виходячи із наведеного розуміння досвіду та очікувань, Р. Козеллек зауважував, що «при розгляді історії поняття досліджується простір досвіду та горизонт очікувань відповідного йому часу, політична й соціальна функція понять і специфіка їх вживання різними соціальними

прошарками, коротше кажучи, коли при синхронному аналізі враховують такі чинники як ситуація та локалізація в часі» [2, с. 121]. За Р. Козеллеком, «історія будь-якого слова чи поняття веде від констатації значень, притаманних їм у минулому, до фіксації цих значень для нас. По мірі того, як цей процес знаходить своє методичне відображення в історії понять, синхронний аналіз минулого доповнюється діахронним аспектом. Методична заповідь діахронії полягає в новому визначенні для нас регістру минулих словесних значень» [2, с. 121].

Дослідження понять та історії їхніх значень, за Р. Козеллеком, здійснюється у два етапи. На першому етапі поняття виокремлюють з їхнього ситуаційного контексту. На другому ж етапі дослідження відстежують розвиток значень понять у низці часових відрізків, при цьому співвідносять і порівнюють смислові зміни, які відбулись у значеннях понять. Лише на цьому рівні, підкреслював Р. Козеллек, історико-філологічний метод змінює науковий статус історії понять, лише на цьому рівні вона втрачає свій допоміжний характер для соціальної історії [див.: 2, с. 121].

Несинхронічний, адіахонічний принцип, вважав Р. Козеллек, «створює історію понять як самостійну галузь досліджень, яка при осмисленні понять та їх змін у методичному плані на перших порах змушена абстрагуватися від екстралінгвістичних сутностей, котрі є самостійним предметом соціальної історії». Розвиваючи наведену тезу, Р. Козеллек наголошував, що «необхідно спочатку досягнути сталості, зміну чи новизну лексичних значень, перш ніж використовувати їх як індикатори суто екстралінгвістичних явищ, соціальних структур чи політичних конфліктних ситуацій» [2, с. 123].

На думку Р. Козеллека, лише за допомогою діахронічного зрізу значень і слововжитку одного й того ж слова на всіх етапах його існування і розвитку досягається осмислення його сталості, змін та новизни. Причому аналіз ймовірнісної історії поняття з погляду його сталості, змін чи новизни в часі веде до глибинного виокремлення застиглих, або нових значень, таких, що збереглися чи взаємно нашаровуються одне на одне, набувають значущості з перспективи соціальної історії лише у випадку попереднього ретельного ізольованого опрацювання історії відповідного поняття. Тим самим, підкреслював Р. Козеллек, історія понять як самостійна дисципліна надає у розпорядження соціальної історії індикатори, дотримуючись свого власного методу [див.: 2, с. 124].

В історії понять як теоретичній дисципліні, на думку Р. Козеллека, слід провести розмежування термінів «поняття» і «слово», поняття як значення і слова як позначення, найменування, щоб чіткіше окреслити її дисциплінарні межі. З цього приводу він зауважував, що «кожне поняття пов'язане зі словом, проте не кожне слово є соціальним і політичним поняттям. Соціальні та політичні поняття претендують на конкретну глобальність і завжди є багатозначними – в цих обох якостях вони щоразу по-своєму постають перед

історичною наукою у вигляді слів» [2, с. 125]. Водночас, продовжував він, «при вживанні слово може набувати однозначності. Натомість поняття приречене на багатозначність, щоб лишатися поняттям». На його погляд, «слово стає поняттям, лише увібравши в себе у плані семантики й досвіду те мереживо політичних і соціальних взаємозв'язків, в яких і задля позначення яких вживається це слово». Саме тому поняття постає «концентратом багатьох лексичних смислів» [2, с. 125].

Поняття, за Р. Козеллеком, поєднує простір історичного досвіду та сукупність теоретичних і практичних предметних зв'язків в одне ціле, яке може бути передане лише поняттям і завдяки цьому справді стає доступним людському досвіду. Поняття – не лише індикатор сукупності зв'язків, які воно позначає, а й їхній чинник. У формі кожного поняття фіксуються горизонти очікувань і виявляються межі людського досвіду та наявних теорій. Тому історія може черпати зі змісту понять ті знання, які залишаються поза увагою у процесі аналізу дійсності. Мова понять, на думку Р. Козеллека, «є сама по собі надійним засобом вираження можливостей людського досвіду й теоретичної спроможності» [2, с. 126].

Історія понять як історична дисципліна, в інтерпретації Р. Козеллека, завжди має справу з політичними чи соціальними подіями та умовами, але зазвичай лише з тими, що вже зафіксовані й артикульовані у поняттєвій формі в мові документальних джерел. У вузькому ж розумінні вона, за Р. Козеллеком, займається інтерпретацією історії, послугуючись для цього поняттями з минулого, незважаючи на те, що відповідні слова вживаються навіть сьогодні. При цьому керуються розумінням цих понять в історичному вимірі, навіть попри потребу нового визначення колишніх закономірностей їх вживання.

На думку Р. Козеллека, предмет історії понять – «конвергенція поняття та історії». Історія у цьому випадку стає історією лише в міру її поняттєвого осмислення. З погляду епістемології історії в історії не відбулося б те, що не знайшло б свого поняттєвого втілення [див.: 2, с. 126–127].

Метод вивчення історії понять, зазначав Р. Козеллек, розриває шаблонний рух по колу від слова до предмета, і навпаки. Щоразу, зауважував він, доводиться констатувати розриви між соціальними об'єктами, явищами чи відносинами та мовним вжитком, який спрямований на них і відображає їх. Саме тому зміни у значенні слів і зміни у предметному світі, зміна ситуацій і потреба нових позначень відповідають між собою щоразу по-різному.

Історія понять, на думку Р. Козеллека, завжди повинна враховувати результати досліджень духовної та матеріальної історії. Вона насамперед повинна використовувати й семасіологічний підхід як альтернативу ономасіологічним методам. А це означає, що історія понять покликана реєструвати численні позначення предметів, явищ, відносин та їхні зміни, щоб дати відповідь на запитання про те, як вони відображаються в поняттях [див.: 2, с. 127].

Перевага історії понять, на думку Р. Козеллека, полягає в тому, що вона допомагає розкрити шляхом почергового застосування синхронічного й діахронічного аналізу тривкість і міцність колишнього досвіду та продуктивність старих теорій. Завдяки цьому з'являється можливість врахувати залишки значень, яким ніщо більше не відповідає в реальній дійсності, або ж через поняття проступає нова дійсність, значення якої залишається неусвідомленим.

На думку Р. Козеллека, історія понять розкриває багатозначність значень поняття, які з погляду їхньої хронології – є породження різних часових періодів. Вона з іншої перспективи озвучує теоретичні засновки соціальної історії, прагнучи визначити вагомість коротких, середніх і довготривалих термінів, подій і структур шляхом їхнього взаємного зіставлення. У цьому контексті глибинна історична локалізація поняття, не є ідентична хронологічному чергуванню його значень, набуває системної ваги, яку змушене брати до уваги будь-яке дослідження соціально-історичного спрямування [див.: 2, с. 131].

Історія відповідного поняття, наголошував Р. Козеллек, через індукцію підводить дослідників до структурних проблем, відповіді на які покликана шукати соціальна історія. Лише ті поняття, підкреслював він, що претендують на сталість, здатність до повторного вживання й емпіричну цінність, іншими словами, поняття зі структурними властивостями висвітлюють те, як колишня реальна історія нині може здаватися взагалі чимось можливим і надаватися відповідно до цього сприйняття [див.: 2, с. 132]. На його думку, усталені поняття постають евристичними засобами, через які досягається минала дійсність [див.: 2, с. 133].

За Р. Козелеком, історія понять розкриває різницю між поняттєвістю минулого й сучасного, причому безвідносно до того, що постає щоразу її результатом. це може бути переклад старого й пов'язаного із досліджуваними джерелами слововжитку та його творче опрацювання з метою отримання визначень, придатних для потреб сучасних досліджень, або перевірка сучасних дефініцій наукових понять з погляду їхньої слушності у плані історії. Історія понять у такий спосіб, зазначав він, охоплює зону конвергенції, в якій минуле з притаманними йому поняттями вливається у сучасне поняття [див.: 2, с. 133].

Отже, історія понять, за Р. Козеллеком – це напрям соціальної історії, що досліджує еволюцію історичної термінології, вивчає функціонування і розвиток історичних понять у соціальних і політичних контекстах.

З історією понять щільно пов'язана історія філософських понять, які співвідносяться як родові і видові поняття. Причому їхні методи і підходи взаємно екстраполюються з одного предметного поля в інше, і навпаки.

Історія філософських понять, на думку М. Мінакова, по-перше, постає «філософською дисципліною, що займається історичною семантикою філософських понять і, водночас,

безпосередньо процесом еволюції понять». По-друге, вона «розглядає походження і еволюцію поняття як один з визначальних ключів до розуміння сьогодишнього і минулого станів філософії, а так – культури і мови». По-третє, вона «є тією дисципліною, що забезпечує постійний зв'язок між історією філософії та власне філософською думкою» [4, с. 5]. Справжня історія філософських понять – «це поступ змін у значенні, значущості та обсязі філософського поняття, в яких вимірюємо те, звідки походив та як змінювався зміст поняття, а також як процес еволюції поняття регулювався аналізом підстав і меж власного значення та застосування» [4, с. 6].

Історія філософських понять, за М. Мінаковим, дає змогу «зрозуміти філософію як діяльність, де зміни і еволюції окремих змістів та їхніх словесних форм розглядають без гіпостазування понять і створення метафізичних систем» [4, с. 14]. Власне тому предметом історії філософських понять постає «історична семантика філософії, зміна змістів понять, що засвідчують переміни і в загальному стані філософії, і в її культурному тілі, і події в особистому вимірі процесу філософії» [4, с. 14].

Конкретизуючи предмет дослідження історії філософських понять, М. Мінаков стверджував, що серед сукупності філософських понять є кілька основних, які у певному контексті, наприклад, у межах певної епохи, певного філософського напряму, чи філософії в цілому, мають системотворче значення. Вибір певного поняття, яке у певну епоху мало значення основного, уможливорює загальне розуміння цієї епохи.

Критерій вибору філософського поняття, що має стати предметом філософського аналізу, на думку М. Мінакова, породжує проблему подвійного порядку: з одного боку, обране філософське поняття має бути значущим для філософії у певному історичному контексті, а з іншого – бути цікавим для тієї філософської ситуації, у межах якої відбувається історико-філософське дослідження. Аби виконати обидві вимоги, філософські поняття мають відповідати двом умовам. Вони, на думку М. Мінакова, такі. По-перше, досліджувані філософські поняття мають перебувати у вжитку в момент дослідження і в досліджувану добу, тобто у дослідницькій і досліджуваній культурі. Зв'язок цих двох моментів у поступі філософії, за М. Мінаковим, створюватиме поле семантичного напруження, структуру якого й має оприяти історико-філософський аналіз. По-друге, досліджуване поняття має мати водночас характер значення і самої сутності, яку виражено у значенні, стосуватися сутності філософії [див.: 4, с. 17–18].

Історія філософських понять щільно пов'язана не тільки з історією понять, а й з аналізом дискурсу чи дискурс-аналізом [див.: 4, с. 16]. Дискурс-аналіз – це комплексний термін. На думку Д. Кемерон, «дискурс-аналіз – це одразу декілька речей. це метод проведення соціального дослідження; це обсяг емпіричних знань про те, як організовані мовлення і текст; це основа різноманітних теорій про будову і відтворення соціальної реальності»

[5, с. 40]. Як зазначають М. Йоргенсен і Л. Філліпс, дискурс-аналіз – це лише один із кількох соціально-конструктивістських підходів, але «саме його особливо широко використовують на практиці» [6, с. 23]. На рівні принципу, вважають вони, треба визнати, що знання, які виробляють дискурс-аналітики, нічим не кращі, ніж усі інші форми знання. Знання, які виробляє наука, підпорядковуються тим самим умовам, що й усі інші знання, – вони умовні у своїй історичній і культурній специфіці. Ця обставина наводить на думку, що дослідники повинні бути відкритими для сприйняття репрезентацій інших людей та до дискусії з ними. Неможливо заперечувати інші репрезентації на тій підставі, що деякі дослідники мають привілейований доступ до істини.

Саме цей момент – центральний рушій соціального конструктивізму. Саме на підставі передумови, що всі знання історично й культурно зумовлені, соціальні конструктивісти намагаються дистанціюватися від самоочевидних знань та роблять їх об'єктом критики і дискусій [див.: 6, с. 331–332].

Соціально-конструктивістське дослідження, з погляду М. Йоргенсен і Л. Філліпс, часто пов'язане з виявленням і критикою самоочевидних знань і, як таке, претендує на те, щоби бути поза повсякденними уявленнями людей, займати ззовні протилежну позицію щодо них [6, с. 340]. Ключовим моментом соціального конструктивізму, стверджують вони, є теза, що самоочевидний світ не є природним, чи від початку заданим. Але, наголошують вони, той момент, де починається і закінчується самоочевидне значення, можна розглядати двояко. По-перше, самоочевидне знання можна трактувати як центр, який поширюється за певним радіусом до периферії. При чому на периферії воно вже не настільки самоочевидне знання. По-друге, самоочевидне знання можна вважати нав'язуваною структурою. Особливістю цієї структури є те, що вона містить проміжки, які якраз і включають потенційні точки розбіжностей [див.: 6, с. 309].

За М. Йоргенсен і Л. Філліпс, мета дискурс-аналізу – «вилучати інші значення з матеріалу, ніж ті, що помітні на перший погляд» [див.: 6, с. 308]. Звідси концептуалізація дискурс-аналізу як форми перекладу.

Вони запропонували розуміти різноманітні дискурс-аналітичні підходи як різноманітні мови переопишу, на які перекладається емпіричний матеріал. При цьому важливо, щоби було абсолютно ясно і зрозуміло, яка аналітична мова застосовується, і як саме, тобто які правила перекладу.

Як бачимо, обмеженням соціально-конструктивістського дослідження постає теоретична і методологічна несуперечливість. Суть її полягає у тому, що дослідник розуміє світ одним способом, а не іншими можливими способами. Але це, зазначають М. Йоргенсен і Л. Філліпс, – потрібне обмеження, що є також і продуктивним. Використання певної теорії при виробництві й аналізі матеріалу, зауважують вони, дає змогу

дослідникам дистанціюватися від їхнього повсякденного погляду на досліджуваний матеріал. Цей процес, підкреслюють вони, критично важливий для соціально-конструктивістського дослідження [див.: 6, с. 335].

Дискурс-аналіз як форма перекладу доповнює історію понять як підхід до перекладу. «Такий підхід, – підкреслює Р. Козеллек, – заздалегідь передбачає переклад значень слів із минулого на мову, зрозумілу нашому сучасному мисленню» [2, с. 121]. Зазначені особливості історії понять і дискурс-аналізу як методів дослідження відіграють важливу роль у процесі культурної предикації. Адже при проведенні культурної предикації послуговуються поняттєвою мовою філософії, її категоріальним апаратом, особливо тоді, коли здійснюють переклад з мови історичної культури на мову актуальної культури. І саме історія понять, у тому числі й історія філософських понять, а також дискурс-аналіз постають тими методологічними засобами, які дають змогу критично проаналізувати змістове навантаження філософських понять, що утворюють систему філософських категорій та забезпечити їх адекватний переклад з аналітичної мови історичної культури на аналітичну мову актуальної культури. Отже, предметом дослідження і перекладу в методології історії філософії як міжкультурній комунікації, що здійснюється засобами історії понять і дискурс-аналізу, є система філософських категорій.

Список використаних джерел

1. Гадамер Ханс-Георг, 1991. 'История понятий как философия', *Искусство*, Москва.
2. Козеллек Райнгарт, 2005. 'История понятий и социальная история', *Дух і Літера*, Київ.
3. Козеллек Райнгарт, 2005. 'Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу', *Дух і Літера*, Київ.
4. Мінаков Михайло, 2007. 'История понятия досвіду', *ПАРАПАН*, Київ.
5. Кэмерон Дебора, 2015. 'Разговорный дискурс. Интерпретации и практики', Гуманитарный Центр, Харьков.
6. Йоргенсен Марианне, Филлипс Луиза, 2008. 'Дискурс-анализ. Теория и метод', *Гуманитарный Центр*, Харьков.

References

1. Gadamer Hans-Georg, 1991. 'Istorija ponjatij kak filosofija (The history of concepts as a philosophy)', *Iskusstvo*, Moskva.
2. Kozellek Rajngart, 2005. 'Istorija ponjat' i social'na istorija (History of Concepts and Social History)', *Duh i Litera*, Kyi'v.
3. Kozellek Rajngart, 2005. 'Mynule majbutnje. Pro semantiku istorichnogo chasu (Futures Past: On the Semantics of Historical Time)', *Duh i Litera*, Kyi'v.
4. Minakov Myhajlo, 2007. 'Istorija ponjattja dosvidu (History of the concept of experience)', *PARAPAN*, Kyi'v.
5. Kjemeron Debora, 2015. 'Razgovornyj diskurs. Interpretacii i praktiki (Conversational discourse. Interpretations and practices)', *Gumanitarnyj Centr*, Har'kov.
6. Jorgensen Maryanne, Fyllyps Luyza, 2008. 'Dyskurs-analiz. Teoryja y metod (Discourse analysis. Theory and method)', *Gumanytarnyj Centr*, Har'kov.

* * *